

ОПТИМАЛІЗАЦІЯ ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В СВІТЛІ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

З.Д.СМІТІЄНКО, В.В.ГЕВКО

Складовою частиною судово-правової реформи в Україні є вдосконалення законодавства в галузі кримінальної політики держави. Мова йдеться про те, щоб звести до мінімальних протиріччя між правами особи і правами держави на кримінальне переслідування. Необгрунтоване розширення прав держави в такому контексті може призвести до репресій та інших негативних наслідків. З іншого боку, невиправдане їх обмеження може стати причиною втрати контролю держави над злочинністю. Слід також ураховувати, що, здійснюючи кримінальну політику, держава переслідує не лише свої інтереси, але й захищає права громадян, які потерпіли від злочинів.

Ідея захисту прав і законних інтересів особи у сфері кримінального судочинства полягає в законодавчому забезпеченні поваги до людської гідності, права на тілесну недоторканість і свободу, відправлення правосуддя тільки на підставі закону та дотримання прав людини, які закріплені в міжнародних правових документах. На жаль, у чинному Кримінально-процесуальному кодексі України ця ідея ще не знайшла свого відображення в повному обсязі.

У зв'язку з прийняттям України восени 1995 року до Ради Європи наше законодавство необхідно привести у відповідність до тих міжнародних правових стандартів, які визнала світова громадськість і яких зобов'язана тепер дотримуватись наша держава.

Повертаючись до аналізу доказування в кримінально-процесуальному законодавстві України, слід зазначити, що ця діяльність пов'язана з великою кількістю недоречних формальностей, які не тільки її ускладнюють, а й значно розтягують у часі. На перший погляд це повинно було б надати гарантії особам, які притягуються до кримінальної відповідальності, від незаконного обмеження або ущемлення їх прав

Смітєнко Зінаїда Дмитрівна - кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального процесу Української академії внутрішніх справ, полковник міліції;

Гевко Віктор Васильович - ад'юнкт кафедри кримінального процесу, майор міліції.

і захистити від необгрунтованого звинувачення. Але така гадка є помилковою. Затягування строку розслідування викликає, перш за все, невдоволення самих обвинувачених. Як показує практика, саме вони в більшості випадків просять слідчого швидше направити справу до суду. Особливо це стосується очевидних злочинів, коли обвинувачений визнає свою вину. Проте ст. 120 КПК передбачає, що розслідування повинно бути закінчено протягом двох місяців, і будь-яка диференціація кримінальних справ не передбачена. Отже, слідчий має право використати цей строк сповна у будь-якому випадку. Але ж не можна вважати нормальною ситуацію, коли очевидні злочини, доказування яких не вимагає значних зусиль і часу, можуть розслідуватись два місяці.

На відміну від нашого, кримінально-процесуальне законодавство багатьох провідних країн світу передбачає прискорену і спрощену процедуру провадження по кримінальних справах.

Наприклад, за Кримінально-процесуальним кодексом Франції кримінальні справи поділяються на три категорії: про злочини, про делікти і про проступки. Попереднє розслідування провадиться слідчими, суддями лише по справах про злочини і приблизно по 20-25% справах про делікти. Всі інші справи розслідуються за тією чи іншою спрощеною формою або розглядаються взагалі без попереднього розслідування за складеним протоколом. У випадку, коли до обвинуваченого застосоване попереднє ув'язнення, справа повинна бути розглянута виправним трибуналом не пізніше чотирьох днів. Якщо в цей термін вона не буде розглянута, то обвинувачений звільняється з-під варті. Він може бути залишений під вартою тільки в тому випадку, коли виправний трибунал визнає необхідність проведення додаткового розслідування і прийме мотивоване рішення про застосування запобіжного заходу.

КПК Франції допускає також спрощений розгляд кримінальних справ у виправних трибуналах (у справах про делікти) і трибуналах поліції (у справах про проступки). Так, у виправних трибуналах допускається розгляд справ у відсутності підсудного за його проханням, якщо санкція статті не передбачає більш суворого покарання, ніж штраф або позбавлення волі на строк до двох років. У справах, по яких провадилось попереднє розслідування, прокурор часто утримується від виклику свідків до суду.

При розгляді справ про проступки (особливо про порушення правил руху) судовий розгляд зводиться до того, що суддя викликає підсудного і запитує його, чи згоден він з обвинуваченням. Якщо

підсудний не заперечує, то суддя призначає йому штраф. За твердженням очевидців, така процедура займає не більше 10 секунд¹.

Специфіка прискореного провадження за КПК ФРН пов'язана з особливостями системи категорій суспільно небезпечних діянь. Кримінальне право цієї країни передбачає дві категорії діянь, які підпадають під кримінальне покарання: злочин і менш небезпечний злочин.

Велика кількість діянь, які в інших європейських державах вважаються злочинами, виділена в категорію адміністративних правопорушень. КПК ФРН передбачає три спрощені процедури: спрощене провадження, провадження в порядку судового наказу і зупинення кримінального переслідування після виконання зобов'язань. Прискорене провадження кримінальної справи може мати місце лише тоді, коли вона за своїм змістом є простою, і можливе швидке її вирішення².

У Великобританії провадження кримінальних справ може відбуватися за двома процедурами: провадження з обвинувальним актом і сумарне провадження, тобто в спрощеному варіанті. Застосування того чи іншого виду правової регламентації провадження залежить від категорії діянь, що передбачають кримінальне покарання. Такий же самий поділ провадження справ у залежності від їх категорії існує і в кримінально-процесуальному законодавстві США³.

Отже, ідея диференційованого підходу до визначення різних процедур підготовки і розгляду кримінальних справ у судах у залежності від ступеня тяжкості вчиненого злочину і складності справи знайшла своє відображення в законодавствах названих країн, а також підкріплена досвідом її застосування. Гадаємо, що вона була б привабливою і для нашого законодавства.

Визначення в законодавстві України категорій кримінальних справ і умов, за яких вони могли б розслідуватись за спрощеною формою, надало б можливість наблизити інтереси держави до інтересів осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності. Наприклад, кримінальна справа могла б розслідуватись і розглядатись судом за спрощеною формою за таких умов: а) коли є згода на те обвинуваченого і він визнає свою вину; б) злочин не є тяжким; в) злочин є очевидним і простим у доказуванні вини та не викликає сумнівів щодо особи, яка його вчинила.

Такі новели в законодавстві дали б змогу наблизити момент судового розгляду справи до моменту вчинення злочину, що зберегло б актуальність першого і його виховне значення. Крім того, досягається значне скорочення витрат, адже як складна форма розслідування і розгляд

справ у суді, так і довгі строки утримання осіб під вартою вимагають досить великих коштів.

Важливої ролі ці новели відігравали б і в забезпеченні прав осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності. Значно скоротилися б строки утримання під вартою тих осіб, відносно яких застосований цей запобіжний захід. Це захистило б їх права і дало можливість уникнути невизначеності, коли слідство ведеться місяцями, а суд не виносить вироку ні обвинувального, ні виправдувального.

Досить детального аналізу і перегляду вимагає доказове право, закріплене в положеннях КПК України. Так, ч. 1 ст. 65 визначає докази як "всякі фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд установлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи".

У такому формулюванні криється суттєва неточність. Адже орган дізнання і слідчий не встановлюють винність особи та інші обставини, що зазначені в статті, а доказують їх. Установлювати винність особи, як на наш погляд, має право тільки суд. Але він може частину доказів, наведених слідством, визнати недійсними. Звідси випливає, що докази, які були зібрані під час попереднього розслідування, і судові докази – не одне і те ж.

Під судовими доказами у такому випадку слід було б розуміти відомості про подію злочину, зібрані органами попереднього розслідування й подані захисником та іншими учасниками кримінального процесу у відповідності з діючим КПК і визнані такими судом.

Суди не повинні визнавати доказами відомості про злочин, отримані із застосуванням насильства, катування, незаконного порушення конституційних прав і свобод осіб та норм процесуального права.

Необхідно зазначити, що в кримінально-процесуальному законодавстві згаданих вище країн окремо не приведені поняття доказу. Під час попереднього розслідування мова, як правило, йде про предмети, документи, свідчення, протоколи дізнання або слідчих дій. Визнання зібраних у справі доказів достовірними, допустимими, належними і достатніми покладається на суд.

Викликає інтерес повага і довіра з боку держави до посадових осіб, які наділені правом провадити дізнання чи попереднє розслідування. Майже всі слідчі дії вказані особи провадять одноособово, а інститут понять використовується у виняткових випадках.

Наприклад, ст.429 КПК Франції передбачає, що будь-який протокол чи рапорт має доказову силу, якщо він складений за визначеною формою, і посадова особа, яка його складала, записувала і повідомляла, виконуючи обов'язки в межах своєї компетенції, все особисто спостерігала, чула і констатувала.

Правовий режим попереднього розслідування в США полягає у встановленні для осіб, які його провадять, заборони на виконання тих дій, що вважаються порушенням закону і можуть потягти за собою вилучення судом з процесу відповідних доказів. Припускається, що неправомірність дій співробітників органів попереднього розслідування в кожному конкретному випадку може бути встановлена під час судового розгляду або перегляду за апеляцією⁴.

З метою швидкого і об'єктивного встановлення істини у справах у законодавствах багатьох країн використовується "принцип ефективності", завдяки якому слідчі отримують широкі повноваження. Законодавці використовують стислі вирази, такі як "судовий слідчий повинен провести всі слідчі дії, необхідні для встановлення істини" (ст. 118 КПК Женевського кантона); "слідчий може провадити слідчі дії різних видів" (ст. 161 КПК ФРН); "у відповідності з законом слідчий прокуратури може провадити будь-які слідчі дії, які він вважає необхідними для встановлення істини" (§ 1 ст. 81 КПК Франції)⁵.

Детальна регламентація дій слідчого в нашому законодавстві призводить до перетворення злочинців у "жертви режиму", коли слідчі порушують справу і довгий час не можуть доказати вину, а з іншого боку – невинних людей, на яких за збігом обставин упала підозра, – у "злочинців".

Заслугують на увагу й ті положення в кримінально-процесуальному законодавстві зарубіжних країн, які наділяють суди широкими повноваженнями для з'ясування всіх обставин у справах, які вони розглядають. Для цього використовується у вигляді довідкової непроцесуальна інформація, яка із-за тих чи інших причин судами не визнається як доказ.

Так, ст. 310 КПК Франції наділяє голову суду дискреційними повноваженнями, у відповідності з якими він може по совісті й честі застосовувати будь-які заходи, які вважає корисними для встановлення істини. За змістом цієї норми голова суду під час судового розгляду має право викликати і заслухати будь-яку особу, а в разі необхідності видати мандат на її привід, або дати розпорядження про подання в суд будь-яких речових доказів, що, на його думку, будуть корисні для встановлення істини. Свідки, які

викликані таким чином, не складають присяги, і їх свідчення мають довідковий характер.

Частина 3 ст. 444 КПК Франції передбачає, що з дозволу трибуналу за клопотанням сторін можуть бути допущені до дачі показань свідки, якщо вони з'явилися до відкриття судового засідання, хоч і не були викликані до трибуналу в передбаченому для цього порядку.

Аналогічні положення є і в КПК ФРН. Незважаючи на заборону § 54 КПК, відомство по охороні конституції надає своїм оперативним працівникам право давати свідчення на підставі оперативних даних, але з заборonoю розкриття їх джерела.

Така практика була визнана правомірною Верховним судом ФРН, а пізніше і Федеральним конституційним судом. З такими ж обмеженнями і зі збереженням анонімності практикуються допити таємних інформаторів як свідків.

Щодо використання даних, отриманих під час попереднього розслідування з порушенням передбачених процедур, у вигляді доказів, то Верховний суд ФРН пояснює, що вирішення цього питання залежить від того, чи суттєво втручається порушення закону в правову сферу обвинуваченого, чи вони незначні або взагалі не мають ніякого значення⁶.

Прагнення врівноважити, з одного боку, право особи зберегти мовчання, а з іншого – необхідність отримувати докази по справах, які розслідуються, привело до створення в кримінально-процесуальному законодавстві США інституту "імунітету свідка". Замість примусу до дачі показань, якщо вони інкримінують свідка, федеральне і штатне законодавство надають таким свідкам за відповідних умов "імунітет", тобто звільняють від кримінального переслідування на підставі його особистих свідчень.

Звичайно, не всі згадані положення кримінального процесу зарубіжних країн можуть бути сприйняті нашим процесуальним правом. Це великою мірою залежить від традицій, менталітету населення і багатьох інших причин. Однак необхідність спрощення і прискорення процедури попереднього розслідування не викликає ніяких сумнівів. Треба розширити повноваження судів і змістити акцент щодо вирішення кримінальних справ з попереднього розслідування, як маємо сьогодні, до судового розгляду.

З огляду на це виникає проблема пред'явлення обвинувачення. Наприклад, суть цієї процедури під час проведення попереднього розслідування в кримінальному процесі ФРН полягає в тому, що воно не виражає впевненості у вчиненні злочину обвинуваченим, а

тільки вказує на підозру. Обвинувачення ґрунтується на припущенні, що злочин вчинив підозрюваний⁸. Такі норми містяться в законодавствах інших країн Європи і Америки.

Положення ж ст. 131 КПК України вимагає від слідчого впевненості в тому, що злочин вчинила саме та особа, якій він має пред'явити обвинувачення. Таким чином, винність особи вирішується слідчим на стадії попереднього розслідування ще задовго до суду, коли він констатує, що в справі зібрано достатньо доказів, які підтверджують таке рішення. Отже, судові залишається або погодитись з таким твердженням, або ні.

Вважаємо, що пред'явлення обвинувачення повинно бути прерогативою прокурора як державного обвинувача. Під його наглядом і керівництвом повинно провадитись попереднє розслідування. А встановлювати істину в справі має суд і тільки суд.

¹ Див.: Законодательство зарубежных стран: обзорная информация. Вып. 186. Ускоренное и упрощенное производство по уголовно-процессуальному законодательству основных капиталистических государств. М., 1981. С. 4-14.

² Див.: Там же. С. 17-24.

³ Див.: Там же. С. 24, 30.

⁴ Див.: *Николайчук В.М.* Уголовный процесс США. М., 1981. С. 17.

⁵ Див.: Стадия предварительного расследования в зарубежных странах. Обзорная информация. М., 1990. С. 18.

⁶ Див.: *Филимонов Б.А.* Институт запретов доказывания в уголовном процессе ФРГ // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1986, № 6. С. 50.

⁷ Див.: *Николайчук В.М.* Указ. работа. С. 20.

⁸ Див.: *Филимонов Б.А.* О теоретических основах предварительного расследования в уголовном процессе ФРГ // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. М., 1993, № 2. С. 81.